

Александар Дероно

**ГОДИНЕ ПРОШЛЕ, ГОДИНЕ РАТНЕ,
УСПОМЕНЕ ДРАГЕ И ГОРКЕ
1914 — 1941.**

**КАКО НИСАМ БИО ЈЕДАН ОД 1.300 КАПЛАРА
И ПОНЕШТО ЈОШ ИЗ ТИХ НАШИХ РАТОВАЊА**

Чини ми част што ме ратни другови рачунају као једнога од 1.300 каплара, мада то нисам био, или бар нисам остао до краја. Управо, ја сам био ушао у „плаву касарну“ Бачког батаљона у Скопљу, још 4. септембра 1914. године као и остале старије класе, које су биле одложиле одслужење војске због школе, мада сам рођен 1894. године. Тако сам бар почео овај „бачки рок“ заједно са њима.

Пре тога сам био добровољац и са тешким топовима тзв. „градлијама“, пошао сам из Ниша одмах још првих дана рата. Искрцали смо се из воза, мислим у Марковцу, и пошли даље пешке преко Аранђеловца и Лајковца. О, није то лако било. Бескрајно дуги прашњави друмови. Спарина. Ноге, ненавикле на гломазне артиљеријске чизме од сирове коже, биле су убрзо у пливовима, скоро у крви. Грозно су пекле. Срећом ту су били и стари искусни ратници — сељаци: „Море баци ти те чарапе. Имаш ли какву крпу? Дај те марамнице. Натопи их у врућ лој. Стави стопало у средину, прикупи крајеве, и угурај сад ногу у чизму“. После је све ишло „као по лоју“, „флоћ... брлоће“... Прошао се Уб и нашли смо се усред битке на Церу. Попели су ме на високо дрво. Преда мном је био цео фронт. У плавом небу горе, свуда око мене, богами прилично близу, црвено-бели облачићи аустријских шрапнела. У зубима сам држао „реглету“ и преко канапа са чворићима одмеравао, и на милиметарску хартију учртавао цео хоризонт непријатељских положаја. Био сам студент технике прве године и умео сам то. По тим цртежима, после доле, гађале су наше батерије, сваки топ свој сектор.

После даље, поља су била покривена плавим униформама, и ваздух је био отужно сладуњав од непокопаних лешева на августовском сунцу. Пред једном друмском механом било је пуно официра. Један је седео, са ногом опруженом на другој столици. Неко рече да је то Ђенерал Бојовић, командант армије, кажу рањен је у ногу. Даље, Шабац је целу ноћ горео и ја сам при свећи направио један мали акварел са много црвеног пламена на црној позадини. Те ноћи су наши топови запалили тамо преко, у Кленку ваљда, некакав магацин или воз са муницијом. Личило је на ватромет. После смо прешли и у Срем. О, много чему сам се, успут, ја ту дивдио. Прво, како „Вла“ смота успут гуску да мало ко то може да примети, па јој заврне шију пре но што она и гракне и дотури је неком у сред колоне у маршу. А овај је затим брзо ковитла, држећи је за шију, све док не остане потпуно без перја а месо јој се не укрти за вечеру на првом биваку... Видео сам ја и вештину како се, све успут, може и прасе натаћи на нож пушке, а да то ни каплар не примети... а ваљда и примети, из истог су села... Свашта сам ја ту видео, или о томе чуо. Тако и неке озбиљније ствари. На пр. како је тамо неко више волео болницу него јуриш, па просвирао сам себи куршум, пазећи да не закачи ни кост ни какав дамар ни крвни суд, али само кроз кокошку или, баш у крајњем случају, кроз тајин, како се не би видео траг барута. А чуо сам и како причају да је неко видео панику после неког повлачења, па никако да се зауставе људи нагли преко стрњика, те подофицири добили наредбу да пуцају, но како ни то није помогло, прешло се на нашто психолошки изгледа убедљивије: „мотком по глави“, и унезверени људи су стали, окренули се и пошли напред... Чудо. — Ето понешто сам видео, а понешто и чуо. Понешто сам и сам искусио. Тако, још на том преласку у Срем, ја, ваљда да се правим важан, шта ли, препливао сам Саву поред сплавова начињених све од по два понтона, на којима су превозили топове преко реке. Скупили се војници, гледају, смеју се. Кад ето ти једног официра на коњу. Грозно виче: „Какав је то циркус... ко си ти... шта си?“ Покушао сам да објасним да сам био шампион пливања у моме разреду у гимназији... „Ти си вуцибатина, разумеш ли?“ ... „Разумем, госп. капетане!“, стојим ја, укрутио се у ставу „мирно“ у оном благу, а вода се педи... „Капетан сам ја био још пре дваес година“... И на том се, срећом, и сврши. Тако сам научио да и капетан друге класе и пуковник имају по три звездице али некако различито.

Она несрећа на Чевртији изменила је из основе ситуацију, те ти ми убрзо опет натраг преко Саве. Ту нас сачека наредба да се из свих јединица издвоје „џаци“ (није било специфицирано којих годишта) и упуте у новоформирану „Бачки батаљон“ у Скопље, где треба да се, на брзу руку, обуче за офицере, а затим упуте на

фронт. Тако упуте тамо и мене. Све пешке, прапњавим јарком поред друма закрченог војском и избеглицама натраг до Лајковца. Свуда тзв. „кркљанац“. Затим онај мали воз, па после и онај прави. Све без возног реда. Сатима чекања овде или онде... и најзад Скопље.

Ту није баш било лако. Поред осталог, био сам висок скоро један и деведесет и, са Шалетом Кнежевићем, Николом Бешевићем сликарем, и не знам још с ким, један од четворице „челних“, само она два мала подофицира, поднаредника, напред, те тако и на првом ударцу, па и за стражарчење и пожарчење (срећом били су ту тзв. „чарапани“, неки регрути сељаци, који су ту некако упали и који су нас замењивали за пакло дувана, јер у овој гужви нису нас старешине разазнавале). Грозно су нас муштрали. „Затегни раменце... опустити коленце... лева, десна, један, два“. Иначе, спавали смо полуобучени, све по тројица на по две сламњаче. Мењали смо се, јер је онај у средини више био на даскама но на слами, а те даске пода натопљене петролеумом (ваљда против стеница). Вашке су већ почеле милети увелико и тифус се већ почео наговештавати. Увече смо силазили у варош. Право на железничку станицу. Ту је увек била цела варош. Долазило се — одлазило. Једине вести биле су ту. Чекала се и руска војска. Она није долазила. Само неке мисије и болнице. Свеједно. „Обилић“ је ту био комплетан. И Срета први и најгласнији тенор, а Аћим бас, и Јањуш, и сви остали... Станица се тресла сва од једног величанственог Глинкиног „Боже царја храњи“... За почетак, стигле су руске пушке са дугим танким „штихи-ма“. Ми смо горе у касарни имали гардијске „маузерке“ са кратким ножевима, па „кад чујеш команду: О десно рам'хе... има каиш да прекинеш и да ти остане у руци“.

Но како није било лако навићи се оно на артиљеријске чизме, тако је тешко било и са казаном. Више сам се хранио грожђем, салепом и шећерлемама, код продаваца ту испред капије затвореног касарског круга, и ухватио једну дизентерију, ама праву. Прво сам лежао у болници, после ме пустили кући на боловање јер су болнице биле препуне. Кад сам се вратио у касарну, годиште 1892. (и она ранија с њим) отишло је већ било на Суворов. Тако нисам постао један од 1.300 каплара. Наставио сам са следећом генерацијом, но убрзо су издвојили нас шесторицу студената технике (од четрдесет регрута колико се добровољно било пријавило) и послали нас да учимо за пилоте - авијатичаре.

✱

Шездесет и пет година доцније, маја 1980. године, примио сам, ипак, поштом једну дописну карту. Текст је више него потресан: то је позив на годишњу скупштину „Удружења 1.300 каплара“, на којој ће се донети одлука „о престанку рада Удружења и његовој ликвидаци-

ПОВРАТА
ОКТОБРА

цији због дубоке старости преосталих живих наших другова“.

И ова годишња скупштина би тако и прође, тихо, нечујно, незапажено — јер их више скоро и нема. А било их је 1.300 младих људи који су мобилисани у јесен 1914. године. На брзу руку за два месеца савладали су војну обуку у „Бачкој чети“ у Скопљу и, у последњем тренутку бачени су пред непријатеља, далеко надмоћнијег у броју и наоружању, који је надирао преко Саве и Дрине, преко Мачве и ваљевске подгорине.

Требало га је задржати и по други пут. Војска је била тада већ проређена великим борбама на Церу, Мачковом Камену и Београду, а тешко исцрпена тифусом. Нарочито нижи командни кадар, онај који иде први на јуриш пред својим десетинама и водовима — подофицири — био је недовољан. Морал је био поколебан. Бачен је тада аларм. Требало је људи способних да брзо савладају обуку, људи чија би младост и одушевљење заменили искуство прекаљених али већ заморених бораца из ратова 1912. и 1913. године. Мобилисани су сви ђаци и студенти почев са 18 година — и сви остали старији.

У Скопљу су, на брзу руку, како тако, обучени и произведени у чин каплара да би ипак имали било какав ауторитет старешине међу својим војницима... и бачени су у сусрет непријатељу који је надирао. Овај је већ био прешао плодне низије Колубаре и Тамнаве, долину Јадра и продирао незадрживо на последњи планински ланац из кога не би више било озбиљних препрека. Био је већ избио на само било Маљена и Сувобора... и ту су га дочекали ови млади људи испред својих десетина, водова и чета. Окршај је био страховит. Превелики број их је остао у кишној трави, јесењој, међу боровима и јелама, али историјска колубарска битка била је добијена. Велики удео у њој припао је „ђацима - капларима“. Али није на томе сва заслуга и остала. Прешли су они, затим и Албанију. Борили су се они затим и три године на Кајмакчалану, Горничеву, Груништу, Чукама, Кравици, Соколу и Добром Пољу.

После свега колико их је још било остало, сакупљали су се, с времена на време.

Не би их требало заборавити...

НЕКЕ (НЕ)ХЕРОЈСКЕ ПРИЧЕ

Сам почетак 1915. Ми још увек на Бањици. Тифус свуд већ у велико. Тешко је било одбранити се од ва-шака. У С к о п љ у кад смо оно у старој турској касарни лежали на поду све по тројица на две сламњаче (и мењали се сваке ноћи јер је онај у средини лежао у ствари између две такве сламњаче, на поду намазаном петролеумом), тада смо већ везивали на голо тело, око појаса, канап натопљен у лој, па се ту накупе вашке и

ПОБЕДА
ПОРТОГА

онда смо целу ниску стављали изнад ватре у пећи (била је већ зима) и то полако, па како их ватра захвати а вашке пуцкарају као кокице. Затим се везује нов канап око појаса...

На Бањици смо се сместили у куће које су београдски љубитељи коња и трка ту имали уз своје ергеле. Нас шесторица бака — будућих pilota смо нагурали шест војничких кревета у једну собицу у кући доктора Коена (била је на зиду једна слика како смрт вуче на једну страну једну полуголу девојку а с друге стране је не да доктор у белом мантилу са црвеним крстом на мишици).

Кревети су нам били збијени и да бисмо дошли до свог још од врата прескакали смо све један другога. Једне ноћи један од нас, поче да бунца. Сав црвен. Пипнем му чело. Ватра. Ујутру се сетим да је доле у вароши управник Војне болнице (дотле гранате нису досезале и болница је радила) наш стари кућни лекар, пуковник Радовановић (долазио је он кад нам што фали, каже „исплази језик“, извади кашичицу и препише „прво дан два испирај гушу са овим — а после гованце у млеку“). Одведемо нас двојица тог трећег. Управо снесемо га јер једва стоји на ногама, и ја право па код управника. Оно тамо све кзаке омотане газом натопљеном у сублимат. Отворим врата а доктор седи за писаћим столом и кад нас виде викну: „Шта ћете овде!“ Познаде ме и ја му објасних. Виче: „Не прилазите! Раскопчај му кошуљу и гаће разгрни“. Учинимо ми то а оно сав трбух ишаран загасито црвено. „Што сте ми то довели. Излазите брзо. Нареднице, води овога нека га одмах приме“. И залупи врата за нама.

Кад смо се нас двојица вратили натраг на Бањицу у нашу собу, шта ћемо најефикасније да предузмемо него донесемо на ону фуруну „бубњару“ једну празну канту од бензина, нагурамо унутра жар и набијемо одозго ниску оних дугих црвених сувих паприка. били смо задовољни кад смо кроз прозор видели да је у соби бео дим густ као тесто и да штима очи и овде напоље кроз пукотине око прозора. Мислили смо е све су вашке сад морале поцркати. Кад смо после то причали оном истом доктору, доле у болници, кад смо дошли по прездравелог друга, он је одмахнуо главом: „Нису њима ни очи добро засузиле од те ваше дезинфекције“. Како је ту било пуно оних канти са бензином (од 18 литара), отворили смо их неколико и угурали унутра и сав веш наш и сва војничка одећа такође (после смо их теглили да дођу санћим мање изгужвана). Но сем ових тајних дугуљастих белих вашију са црном пегом на леђима, које су преносиле тај трбушни тифус - пегавац, било је и оних обичних које су волеле нашу косу. Не само да смо се ошишали до главе него и обријали па одозго намазали тинктуром јода (јер сем аспирина и рицинуса ништа друго у амбулантама обично у рату нема). Било је и горе: биле

ПОРТОГА

су неке мале, латински зване »pedicula rubis«, које су се завлачиле под кожу па кад се истерају тамо где им је обично место, оне се попну људима под бркове па и у обрве. Све се то морало бријати и мазати свачим. Изгледали смо смешно. Смејали смо се, како смо се смејали много које чему уопште у томе рату, и мало шта смо узимали озбиљно. Било нам је двадесет година а све још ново и необично, ништа још трагично ни тешко.

Било је то у лето 1915. год. кад је „Српска аеропланска ескадра“ била смештена на вапариште крај Пожаревца и оданде су она два Блерио-а (један са капетаном Станковићем, други са поручником Томићем) летела тако мало даље преко Дунава и извићала логоре аустријских трупа, земљана утврђења по острвима на реци и смештај лаба и шлепова по врбацама из тих острва. Извићачи смо били ми, нас четворица бака - поднаредника. Чекали смо да нас пошаљу у Француску да учимо за пилоте.

Ту нам је из Крагујевца долазио пуковник Васић и ми смо из аероплана (назив „авион“ је дошао тек доцније, у рату) бацали његове бомбе. Неке чудне које су се распрскавале у ваздуху и палиле жито на огромним пространствима. Тако је требало да буде спаљено оно у Банату. За то смо се вежбали.

У међувремену долази је ту још и мајор Танкосић. Он нам је дао карабине са дум-дум мецима да носимо при тим извићањима. Митраљеза тада још није било (сем неког неуспелог усамљеног покушаја). Једном смо с њим пошли до обале Дунава где су били његови Босанци. Што је остало још од „Младе Босне“, избегло после атентата. Ровови су били на самој обали, у врбаку. Преко пута исто такви, аустријски. У Танкосићевом шатору, уместо војничког кревета, сламарица на сандуцима а на сандуцима пише „не тумбај — динамит“. Ту недалеко и она кафаница бившег пристаништа у Дубравици. Босанци седе у њој и играју карата. Попију по нешто. У рову оставили само „дежурног“ да представља целу чету. И то овако: На грудобран поређали даске и на њих учврстили пушке, далеко метар два једна од друге. Обараче им повезали жицом и „дежурни“ седи позади у ладовини под врбом и, с времена на време, окине тако по неколико. Кад се испразне, зађе и полако их опет напуни, и Аустријанци знају да нема шале, да су сви на стражи.

Иначе, вежбали смо и да на аероплану уредимо као неке нишанске справе за бацање бомба. Бомба, највећа тешка десет кила, је бацана тако што би је, обешену на дршци од жице, држао извићач руком спуштеном споља поред седишта, па кад одока оцени да треба, само је пусти. Рецимо кад је аероплан на висини од 2000 метара треба да је пусти на око 500 метара пре циља. Прикивали смо споља на труп ексерчиће и преко њих нишанили. Али било је простије само оком и осећајем оценити.

Тако смо гађали једну дивљу крушку на некој ливади па, богами, и потрефили.

У тим Блерио „бишласима“ (пилот и извиђач) седело се отворено до појаса. Мотор (ротатив „Гном“) 70 коњских снага а брзина аероплана око 60 до 80 километара на сат. Мотор пали механичар замахнувши рукама елису а док се не загреје и добије пуну снагу војници држе аероплан за реп и пуне га кад пилот подигне руку.

Учили смо се и на тзв. „пингвинима“, малим Блерио апаратима са скресаним крилима и са слабим моторима (Анзани — 25 коња), који су могли само брзо трчати по пољани али не и полетети. Но и то је било тешко јер су се апарати заносили и превртали, те смо брзо поломили обадва, колико их је и било.

Зато су нас послати у Француску (у лето 1915. године) где је обука била са двојним командама, тако да је ученик следио покрете и упутства учитеља. У међувремену, српска се војска повукла преко Албаније на Крф а ми смо из Француске дошли на Солунски фронт, у тамошње француске ескадриле.

ПОРТА
ОКТОБРА

НЕХЕРОЈСКЕ ПРИЧИЦЕ И ДАЉЕ, АЛИ СА СОЛУНСКОГ ФРОНТА

Ратни авијатичари су најчешће хероји и гину славно а странице историја пуне су њихових врлина. Али тај славни живот има и својих нехеројских дана. Тако је то било и у херојским ескадрилама на Солунскоме фронту. То велико ратиште је било једна чудна мешавина десетак нација, чак и раса; поред разних белих европских закрвљених народа били су ту и жути Анамити и мрки „Бико-и“ из француске Африке. Више стотина хиљада људи које је требало снабдевати опремом, оружјем, па и храном јер на малој територији околине Солуна није рабало ништа. Али Немци су топли и транспорте фрого-рифираног меса из Аргентине и „корнед бифа“ и недељама није било меса. Тада су Французи почели гајити огромне фарме питомих зечева и у менажама, под шаторима су се почели појављивати бела зечја печења. Но, и с тим је ишло тешко у почетку. Довољно је да неко с краја стола викне „мијау...“ и залагај је застајао у грлу. Дуго је требало да се питома зечевина прими као — зец.

Ескадриле Фармана и Воазена биле су у пољу између Вардара и Солуна. Крајем зиме 1916. године није ту било неке веће активности. Цела организација авијатичке службе тек се полако формирала. С времена на време ишло се на неко мање извиђање, артиљеријску регулажу или бомбардовање. Група Воазена, три ескадриле, обављала је овај последњи посао. Летело се само савим рано ујутру. Мотори су загревани још по мраку а на измаку ноћи стартовало се. Око шест или најдаље седам сати ујутру сви су, или обично сви, били опет натраг

и све је било мирно до сутра ујутру. Механичари су прегледали моторе; правили црвене кружиће и писали датуме око понеке рупе од шрапнела, на крилима а затим су играли „даме“ (нешто између мице и шаха- под полским хангарима и шаторима.

Почетком пролећа корњаче су на све стране измилеле на сунце и то је подсетило Анемите и Африканце на њихове далеке отаџбине. Зачас се у њиховим менажама почела појављивати супа од корњаче па и читава права печења. Чак су и змије проглашене за деликатес. Неке нарочите змије из траве, кажу изванредно укусне, окретале су се нанизане на пруже око жеравице на земљи; онако отприлике како аласи на Дунаву пеку понеки пут „протфише“ набијене на гранчице око ватре, окрећући их полако као на ражњу.

ПРЕСТА
ОКТОБРА

Механичари су ишли и у лов („на лајм“) на чворке и шеве по стрњикама и жбуњацима далеке пуне пољане, па чак и на врапце. Плех, онај обични црни плех (на коме се рецимо и прасе пече) испуни се стотинама мајушних очерупаних врабаца (а врабац кад се очерупа није већи од ђевалчета) и све се залије озго маргарином или кокосовом машћу, па се после, испечено, сече ножем кроз као тесто, у парчиће.

Ноћу се ишло до оближњег језера Аматова (сат два донде а толико и натраг) наоружани карбидским лампама и дугим моткама (од старих авионских крила) са жицом на врху. Лампа се остави на обали рогоза; искусни стрелци, сакривени у мраку, нападају својим дугим копљима стотине огромних жабаца који су се окупили и пиље својим буљавим очима у светлост; пребацују их преко главе у позадину где их организација дочекује, сече великим касапским ножем на пола, горњи део баца устрану а са задњих батака свлачи кожу вешто као прертање рукавица с руке — и трпа у торбу. Кажу, да печење није ништа горе од сваког пилећег.

Лов је постао велико занимање у време изван службе (а дани рђавог времена, рецимо са кишицом или ниским плафоном, били су такви). Измишљана су све новија и укуснија печења. Крећући ка северу, на језеро Аматово наишла су, с југа, јата дивљих патака и гусака. Али пуцати се није смело. За пуцањ у позадини фронта казне су биле драконске. Подофицири, пилоти и механичари били су у заједничкој менажи. Брзо је направљен план. Иницијативу су дали механичари - ловци (жаба). Пилоти подофицири у француским ескадрилама су обично били регрутовани (добровољно) из париских фабричких предграђа, бициклисте, боксери, спортисте. Све младо — па и лудо. Тадањи Фармани су називани у разговору „кокошарницима“; и збиља било је ту мотака, летвица и жица као на правом кавезу. Пилот је седео напред у отвореном карленгу, као на каквом балкону а „Етеве“, један мали ветроказ поред њега напоље на ветру, није смео показивати већу брзину од 60 км на сат, ни мању због

опасности од губитка брзине, ни већу због опасности од „ангажовања“ (кад команде постају недовољне да извуку из пикеа). Дакле преглед је за ловца као на длану а мрежа за хватање дебелих пловака широко распета иза ловца. Па и изговор је лако наћен: мотори се преко дана ретуширају, хелије регулишу. То све пред вече треба и испробати. Језеро је иза брда, не види се са места где су стари сандуци распакованих аероплана служили официрима уместо шатора.

Први је покушао један мали каплар. Дошао је био из ровова где је био зарадио већ Ратни крст са звездицом око неког немачког митраљеза на Марни пред Паризом. Пробао је свој реглиран авион и — замакао тамо мало иза брда. Био је већ по мало сумрак (преко дана се није летело због топлотних „рему-а“), атеритао је у дну пољане а механичари су са жица „кокашарника“ поскидали нешто целих патака, или само отсечених шија или крила, запетљаних у жице. Други су, у ноћ, донели других неколико побијених, које су чамцем покупили из рита.

Била је то тајна, раскошна гозба. Једном, двапут, али трећи пут уместо гозбе велики зорт; истраге; казне. Свима је пресело. Наш каплар се био осемлио у своме лету при коме је самим точковима додиривао површину воде, како би испред себе дигао јато патака или гусака које је било већ легло за спавање — а једно, некако баш тврдоглаво, није хтело полетети на звук тога баука који се приближавао — те је он мало више пикирао и за час закачио високу трску шевара. Капотаж је био са пуним мотором. Није стигао ни да купири. Механичари који су, у чамцу чекали да покупе дебеле птице из баре, једва су стигли на време да га за ноге извуку из муља. Уста, уши, нос, све је било пуно блата. Вештачко дисање и тако даље и некако се извукао — али је после недељу дана био „касиран“ тј. деградиран од високог капларског чина, на простог редова — и послат у пешадију, у ров (вратио се у ескадрилу после неколико недеља, овога пута са палмом на Ратноме крсту, опет ваљда, због неког, овог пута, бугарског уништеног митраљеског гнезда).

На фронту није било кажњавања затвором. Чему би то служило? Ако је ескадрила била близу какве вароши, кажњавало се забраном изласка недељом, или када је већ падао ред. Ако је преступ био тежи, ишло се и до „касирања“ и слања у ров. Није ни то било ретко. А било је увек разних повода за несташлуке — и за казне. Још тамо, оно у школи, у Француској, било је забрањено летети изнад вароши. Кад се полагао испит требало је ипак повезати Шартр, Орлеан, па и Париз (диплома се добијала после четири испита: 1- лет од једног сата тачно на висини од 2000 м. без вијугања на линији барографа; 2) у току једног дана лет у троуглу, између три вароши, са спуштањем на тим до тада непознатим аеродромима; 3) лет у правој линији више стотина километара до одређеног места и повратак сутра, све без успутног спуш-

ПОРТОГА

тања; 4)спирала са угашеним мотором, на аеродрому у школи). Дакле дотицао се при том и Париз, али се није смео надлетати већ задржати на његовом аеродрому Бикку. Међутим, неко је то измислио први а остали су га имитирали затим, и ускоро је постало готово срамота не облетети око врха Ајфалове куле. Ученик је дакле, имао да дође до средине пространог Париза (а Париз, из ваздуха гледан, има пречник од 11 километара, тј. фабрике и предграђа око њега иду све докле се оком догледа), да се спусти на висину од 300 м. и да направи вираж око самог врха куле. Школски су авиони тада били више него кртије. Управо, правих школских тада још није ни било. Они су криљени и оспособљавани за школе. Било их је који су као какав акваријум, имали између два провидна платна у крилима и кишнице (хангара за све није било), само жаба што није било. Мотори су кашљуцали и за час би који стао. Ето зашто су власти биле строге. Ускоро је пуно несубјених будућих пилота поново „заглавило“ ров. Остали су се оканили даљих непослушности.

Но било их је и на фронтима затим. Пуно разних. Опет неко је измислио тако, тамо доле на Вардару пред Солуном, да кад дува јак ветар „Вардарац“ (нешто слично београдској кошави), да тада мали Кодрон може да иде натрашке. Прелети се прво аеродром с ветром у лице, па на крају аеродрома одузме гас до минимума а авион мало пропне тако да брзина ветра постане већа од брзине авиона. Она полако носи авион уназад и овај цео аеродром тако онда прелети идући натрашке — на запрепашћење шефа ескадриле кога је необичан звук ветра и мотора подигао из његовог аеропланског сандука, са поподневног спавања. Једва су то искоренили пре него што је први мали Кодрон (иначе веома стабилна машина) склизнуо на крило, под губитком брзине, са те мале и недовољне висине на којој су се обично разне циркуске вештине приказивале.

И многи наши пилоти такмичили су се често са својим колегама Французима, са којима су били измешани у истим ескадрилама. Није ту било само несташлука, било је, покаткад, и разних незгода свих врста. Умешао би се чак и алкохол. У француској војсци спадао је у обавезно следовање »*car d'ripa*« — четврт литра вина — уз сваки оброк. Преко тога, како је ко вешт да набави. Седели тако једног дана под шатором неки наши пилоти у једној француској ескадрили, на неком пустом пољу, пред Битољем. Тек ће се појадати капетан Петрашковић: „Данас ми је слава а каква је то слава, бавоља, кад не могу да вас почаstim вином ни мастиком!“ У тај час паде му на памет спасоносна идеја. Наговорио је механичара да одреди неки Фарман за пробу. Уздигао се изнад превоја Горничева и упутио ка Соровићу до кога није било више од двадесетак минута лета.

Другови су га чекали два - три сата. Требало је да се већ одавно вратио. Завладала је нервоза. Француз, шеф ескадриле је побеснео.

Кад одједном тамо на друму, нешто даље од поља где тутње камioni ка фронту и натраг, помажу неком да се извуче и ето ти га преко пољане сав исцепан капетан Петрашковић, мртав пијан и натопљен бензином, мастиком и крвљу довуче се некако до ескадриле. Капетан је у Соровићу испробавао ракију у неком подруму, све док се није напио, па је онда натоварио вина, ракије и пршуте у аероплан и кренуо натраг. Закачио је мало о литицу Кајмакчалана („Откуд ту да се испречи насред пута!?!...”) и једва је остао жив. После је говорио како му није жао за онај уништени апарат, богата је француска држава — направитиће други, него жао ми је оних шест флаша што одоше у парампарчад. Због недисциплине било је оно „појео вук магарца, али је капетан Петрашковић био је то иначе ваљан официр, са звездом са мачевима, из пешадије, на грудима) — ипак скупо платио. Не одмах. Тек после рата, повређена кичма је издала и он је од последица повреде умро десет година доцније.

И једном се Французу нешто слично десило. Мање трагично, више трагикомично. Опет из неке од ескадрила пред Битољем. Била је то грозна пустиња. Нигде ни села ни икакве разоноде, месецима. Али Французи морају да праве »геџеп« и дочек Нове године. И удешено је да један подофицир који буде возио први дотрајали авион у депо, у Солун, и оданде доводио нов за ескадрилу — да купи тамо све што треба. Отишао он лепо донде. Купио све што треба, и пошао натраг. Међутим ту је било пуно планина, језера, магле, снега и ветра. И све је то захватило и нашег pilota. Усто још и зима. Он баш за то понео и бидон (плекана војничка чутурица) „њола“ (војнички рум из следовања), те се загревао успут. У ескадрилу није никада стигао. Промашао је некако и Кајмакчалан и Перистер, и да није било италијанских новина (а Италијани су држали фронт у Албанији) не би се никад знао завршетак. Овако су оне донеле слику једног разбијеног Фармана, на аеродрому код Елбасана, а из рушевина на све стране расуте лорфе од картона, лампиони од хартије, бркови и браде од кучине, конфети, и цео карневал — а они били претрнули очекујући бомбе.

Поред тога депо-а у Солуну, где су пристизали модели у сандуцима и ту монтирани нови авиони, било је ту и центара за тренирање. У Микри и Седесу била је српска школа. Многи пилоти и извиђачи, после хероји из Вертекопа и Врбени, прошли су кроз њен тренинг. Летуцкало се ту по околним пољанама и чистинама. Тзв. „раз-мот“ (летење уза саму земљу) било је особито задовољство, при брзини не већој од аутомобилске а при прегледности коју је давало отворено седиште испред апарата (мотор је и на Фарману и на Воазену био позади крила). Но политичке прилике биле су чудне на томе де-

ПОРБА
ОК ПОБА

лу неутралне грчке територије. Грчка у почетку још није била у рату (зато су Бугари и Немци одмах и застали били на самој граници код БевЂелије и Битоља). Грчка војска је била још неутрална. Био је тако и некакав њен логор с те стране изван Солуна. Одатле је ишла сваког дана чета страже с војном музиком и тамбур-мажором на челу, у Солун и после смене, враћала се отуд. Досади неком од наших да их гледа у пуној мирнодопској паради, у маршу друмом, и притера једном свој Форман до на сам друм. Далеко напред испред војне банде спусти крило до у висину телеграфских чашица на бандерама, јер у друм није смео ни гледати да се не би ошамутио. Овако, је уосталом, најбоље удесио висину да точкови дођу једно два до три метра изнад површине друма те да нема опасности да посече главе музикантима — а да овим ипак изгледа да ће ала налетети на њих. И збиља и тамбур-мажор први, и трумпете и бубњеве, све је то за час било по јендецима лево и десно од друма и цела парада и дисциплина отишли уђавола. Ово се после допало колегама, на суседном француском тренинг-летишту и морао је најзад, на грчки званични протест, да интервенише и сам главнокомандујући генерал Сарај (који се у себи ипак морао слатко насмејати) да „кривци буду примерно кажњени“.

Међутим само ту одмах даље био је енглески аеродром (енглески део Солунског фронта био је с те стране а сам фронт није ту био нарочито далеко) и ујутру зором при првим зрацима сунца, могао се видети њихов дугачки благајник како, са чантром, какву имају трамвајски кондуктери, шета пољаном и чека повратак својих, који су пошли још пре два три сата, по мраку. Како стоји БЕ (British experimental) или De Helivend или Сопуит атерира, пилот се извлачи из комбинеzona прилазећи благајнику а овај отписује на свом блоку број сати и минута за свакога и исплаћује му — у злату — колико је заслужио. Увече ће то код »Tour Blanche« у Солуну бити уситњено у драхме.

Помињући овде овај знаменити дансинг не могу а да се не сетим како је сам Солун био тада један фантастичан центар свега и свечага. Био је позадина, жива и бучна, далека од фронта, а тада вароши у позадини нису ни знале шта је то бомбардовање из ваздуха како је то било после у другом светском рату за целу Европу. Свих ових неколико стотина хиљада Француза, Енглеза, Срба, Грка, Италијана па и Руса прошло је ту, задржавајући се дуже или краће. Ту су били штабови, болнице, главно снабдевање — а поред свега забава. Иако аеродроми нису били баш тамо у планинама близу ровова већ овамо дубље у позадини, па неки и близу Солуна, ипак живот је ту био онакав како је то рат допуштао. Велико искушење био је онај ноћни Солун који је издалека светлудао као ватромет. Само је он са свим својим привлачностима био нама тешко доступан. Требала је изузетна дозвола која

се тешко добијала, и уз сасвим изузетан разлог. Па и са том дозволом ноћни барови и забаве, бар нама нижима у војсци, били су забрањени. Патроле су крстариле свуда и проверавале дозволе и папире.

Срби су се најтешње дружили са Французима. Ми подофицири са француским подофицирима. По ескадрилама је било много пилота и механичара, кажем, из фабрика у париским предграђима, све весели и довитљиви младићи. Убрзо су они пронашли решење: лако је било набавити у Солуну цивилно одело. То су свршавали они који су ишли тамо службеним послом, за снабдевање. Онда се у први мрак излазило на друм за Солун где су пролазили камиони (најчешће енглески) и на каквој окуци где кола успоравају, качило се позади и ускакало, а пред Солуном искакало и у помрчини, у каквом жбуњаку, пресвлагало у цивил. Тако се слободно могла водити ноћ у великоме и сјајном бару и дансингу »Tour Blanche« код Беас-куле. Пред саму зору, опет на периферији града пресвлагало се у униформе и качило остраг на камионе. У ескадрили није било претеране строгости, најгоре су биле оне патроле у вароши и њихове драконске казне.

А за дансинг код »Tour Blanche« вршене су и код наших сасвим стручне припреме: Ђак—наредник Прока, који је са Крфа дошао из пешадије, са медаљом Обилића за храброст на грудима и са виолином у војничком сандучету, био је верзиран у чап-степу и фокстроту, који су се тада баш појавили у далеком свету, иза фронта. У дуге кишне дане сакупљао је он остале неупућене и почетнике под велики хангар од цираде и ту је, испод високих крила Фармана, цртао кредом стопе по набијеној земљи и нумерисао бројевима. Онда је он свирао арију на својој виолини и бројао гласно такт а ђаци „танчула“ су као медведи трупкали својим цокулама по обељеним стопама и бројевима и гршили. Код Гркиња се, после, код »Tour Blanche« завршавало перфекционирање. Само тај виши курс је био тешко нашем динару приступачан. Ту се није могао такмичити са енглеском фунтом.

Но кише су пролазиле, тренинг се завршавао. Одлазило се на фронт — и гинуло.

САМО ТАКО ЈЕДНО ПА ЈОШ ЈЕДНО БОМБАРДОВАЊЕ

Солунски фронт. Шпијуна Грка има и с оне стране линија. Достављено је тако да ће у Ксанти, на крајњој линији бугарскога фронта, доћи у инспекцију главнокомандујући фелдмаршал Макензен. Увече је издато наређење. У три сата ујутру засвирала је у логору труба, оно ситно брзо буђење и устајање. Пале се карабидске лампе. На пољани тутње већ мотори које механичари загревају. У нервози се облачимо, доручкујемо на брзину. И по два три пута се трчка из шатора међ маслине у мрак.

Нервоза стеже стомак до грчева. — Најзад се полази. Ту су три ескадриле бомбардера, укупно око двадесет „Возазена“ и пратња од шест ловаца „Њепора“.

Авиони се споро вуку хватајући висину, како ко може. Са мном је Француз Моренас. Око сто кила он а толико и ја. Обучени онако тешко; то је више него много. Једва достижемо висину од 1200 метара. Више не може, што више вучеш на горе авион застаје и гропада. Наш авион је најнижи у групи.

У авиону отворено, као у чамцу или на балкону. Свеже. Пријатно. Нервоза је заборављена. Сунце излази тамо негде изнад Свете Горе. Десно доле је море, лево, са свим близу, нека планина. У шуми угљари пеку ђумур. Машу нам рукама. Кавала доле на стени као рт дубоко у мору. Бели авиони се полако сүстижу и престижу. Како ко може одржава висину и брзину да се не би растурили. Три сата тако. Далеко је то тамо, преко 200 километара а ми идемо највише брзином од 80 километара.

У отвореноме чамцу авиона, ту међ ногама, нешто трчкара, мало сиво, лево десно. Миш. Авиони сү били на пољани, без хангара и он се увукао ваљда да лиже онај зејтин испод мотора. Најзад је нашао малу рупу. Несрећник, видим га кроз стакло на поду како, са раширеним шапицама, нестаје у дубини.

Најзад се у долини, испред првих авиона појављују црни облаци. Значи стижемо. Такозвана бризантна зрна са црним димом измешана са белим шрапнелима. Кроз урлик мотора чујем тресак, тргнем се и стигнем да видим крај самог десног крила како је шрапнел сручио снажан сноп куглица а кошуљица склизну доле у дубину. Кад човека гађају појединачно онда смо у школи учили да треба четири па мењати висину и правац да би се заварео онај доле, али кад овако бију насумце у гомилу, нема шта да се покушава.

Бомбе сү ношене, усправно поређане, са спољне стране трупа на једној импровизованој дасци, притегнуте каишем. По шест са сваке стране (биле сү то гранате за пољске топове само са додатком лименог репа). Прво се кукицом извукү осигурачи испод унаљача, затим откачи каиш и онда руком гурне, једна по једна или више одједном. Оне се прво тумбају док им реп не усмери правац. Смањују се брзо и нестаје их у измаглици доле, и тек неко време затим појаве се букети димова од експлозија. Доле сү куће, жељезничка станица, некакав манастир, шта ли? Рекли сү нам можда да је баш ту Макензен. Бомбе отпушта како ко наилази, онако одока (нишанских справа није било). Затим оштар заокрет па на раг. Около круже наши ловци. Непријатељских нема.

Ипак одједном гура ме у леђа Моренас: »Un Boshe«, Немац. Где? Још је ниско доле. Да, авион са дугим трупом. Крстови се, разуме се не виде. Треба што пре измаћи. Вичем кроз тутњаву мотора, коме сам дао пун гас, да

ми свом снагом притисне рамена и леђа, јер су ти „Воазени“ били чудне машине, ако хоћеш брже мораш га, уз пун гас, гурати на доле а ту је тврд и треба ти сва снага руку и рамена да савладаш палицу. Зато треба и онај од позади да помогне. Зорт је, богами, велики. Сами смо јер смо, претешки, били и најспорији и најнижи. Зверам уоколо, горе доле, несвесно осећам нешто више главе у плавоме небу. . . но то је само месец, блед, велики, заронио ту у касном јутру. Време ужасно споро пролази. . .

Ипак је прошло. Измакли смо. Лакше се дише (треба објаснити да, иако је и „Воазен“ имао митраљез, он онако спор и тешко окретан није имао никакву шансу против једног ловца. Уз то ни падобрана тада још није била — дакле ствар је ту била потпуно јасна).

На видику, лево, је острво Тасос. Речено нам је да се ту налази један мали помоћни аеродром. Срећом не треба нам. Ипак кажем Моренасу да провери колико још имамо бензина јер нам треба летети још три сата, а скалаљка на сату за бензин нешто ниско пада. Он устаје, дрешу опасач панталона и спушта га у резервоар који му ту иза леђа (све је то онда било ето тако веома примитивно). Каиш се савио и не дохвата дно. Сув је. Нема дакле шале. Тасос смо већ изгубили. Хајдемо сад па докле стигнемо. Но ускоро ево и мотор нешто „кашљуца“ (мотори су тада још били веома нечистоудани, сваки час им по нешто фали). Ево и на оном сату његовом опада му број обрта. Гледам доле има ли где ако се будемо морали спустити. Одједном видимо доле на равноме песку уз море једног нашег ловца где се спустио. Значи ту може. Хајде да не ризикујемо даље. Лакше је спустити се док још мотор како тако ради него после без њега, ако стане. Бирамо терен. Сад доле изблиза није тако погодан као оно озго. Неке мочваре. Кратки смо и авион се набија у неке трске, шта ли, и усправља на нос. Добро смо али су точкови искривљени. . .

Сели смо на песак. Сунце пече. Преко мора у даљини плава Света Гора. Где ли смо Боже тачно? Где ми а где Бугари? На томе делу фронта били су Енглези али линије њихових и бугарских ровова нису биле близу. Између њих је била пространа „ничија земља“ којом су крстариле патроле. Одједном тамо кроз трску неки коњаници, као оно на вестерн филмовима. Пришли, њих троје-четворо. На главама шешири са широким ободима, око врата мараме, као скаути. Пушке на коњу у футроли. Као оно каубоји — Енглеска коњичка патрола. Дали нам конзерве. Чудне неке, пробушиш ножем и сипаш воду у рупицу (или у нужди, где нема воде чак и „ма шта било“) . . . а оно прокува, или се смрзне пиће у другој, рецимо за тропске прилике. То су, у ствари, по две кутије једна у другој а између њих смеша која кад се окваси прокува, или друга смрзне. Тако смо и ручали. Они одоше даље. Набосмо се и са оним Французом чији смо авион

ПОРБА
ОКРОВА

видели оно озго тамо даље на песку. На трупу му авиона пише крупно „Ниношка“ лепом ћирилицом. Он и ја у француским униформама објашњавамо се на рђавом француском. Онај трећи једини прави Француз нас исправља и смеје се. Био је то Рус, добровољац код Француза а девојка, коју је оставио негде тамо у далекој Русији, зове се Нина — „Ниношка“.

Склонили се ми даље од авиона у трску и шипраг, за случај да наиђе каква бугарска патрола, и чекали. Морају некога послати да види шта је с нама, јер су нас морали ипак видети мада смо били последњи. Време је пролазило. Сунце пекло. Осмелили смо се и окупали у млаком мору и... чекали. Богами није било весело... Тек пред сумрак се зачу зујање далеког мотора. Срећом са стране од Солуна иначе могао би бити и немачки. Спустио се један ловац „Њепор“ са два седишта. Дошао по Француза—Руса и одвео га. За нас двојицу, каже, не зна ништа. Њему су рекли само за свог човека а за нас се ваљда брине наша ескадрила. Остали смо да чекамо. Смрачило се. Пошли смо мало уоколо не бисмо ли нашли какву напуштену колибу или какав било заклон. Нигде ништа, нити икога. Никакав лавез паса у даљини, само жабе у трсци и барске птице. По карти смо већ раније разматрали на се налазимо у пространој делти реке Струме на ушћу у море. Склонили се најзад, у шипраг на парче неког топлог сувог песка. Појели остатак оних енглеских конзерви. Навукли поново летачке комбинеzone и некако продремали ноћ. Комарци су несносно уједали.

Ујутро рано ипак су дошли по нас. Био је то мали каплар Жирар. Успело му је да нађе боље место за спуштање него оно ми. Збили смо се нас двојица на задњем седишта за митраљесца и једва се тако преоптерећен авион одлепио са песка. Кажу да је после за наш оштећени авион отишла торпиљерка са механичарем да скину мотор и тако још по нешто а остало да полију бензином и спале...

Бомбардовање Ксанти-а Макензен је ипак преживео. Но, једном је тако јављено да се нека висока команда непријатељског сектора налази у селу Богородици, ту негде између Дојрана и Бевђелије. Е, ту је све било нешто друкчије. Ту су ровови били густо испреплетани и сасвим близу један другоме (тако да је једном мој несрећни колега Сержан Кабан био оптужен да је бомбе сручио у наше соптсвене ровове и убио осам афричких шасера). Ту се позади отварала долина Вардара и пролаз кроз Демир Капију даље горе ка Скопљу. Тај пролаз је чврсто брањен. На брдима више Бевђелије било је постављено више противавиониских батерија (тада није још било баш правих противавиониских него су то били обични топови само подешени да могу цеву управљати навише). Те су

батерије својом брзом паљбом стварале испред авиона читаву једну црну завесу густу од метака који су се распрскавали. Обићи се није могло него просто зажмурити и проћи право кроз њу. Да не причам баш све појединости како је све то ишло. Признајем да је „срце у петам“ а страх стегао грло, мозак престао да ради а кроз стакла пилотских наочара не види се више ништа јер се низ њих слива зној са чела. Да сам сам окренуо бих се и побегао, овако из групе никуд. Додуше били смо растурени по висини, како је ко могао свој авион да извуче довољно у висину. Испод нас био је само авион-канон (авион са топом) оног истог каплара Жирара из епизоде са бомбардовања Ксанти-а. Случајно баш кад сам погледао доле посред његовог апарата блесну пламен. Мали пламен и мали облак дима. Погодили су га. Није се распао, нити букнуо. Некако као мртав лист склизнуо је на доле. Испод је било пространо плаво око Дојранског језера. Као какав велики бели цвет задржао се једно време на површини воде а затим је поплавио тонући и полако нестао. . .

ПОБЕДА
ОКТОБРА

Сручили смо наше бомбе онако како смо наишли и не гледајући где и како, на то сеоце малених блатњавих кућица, каква су била сва македонска села иза линије ровова и суноврато се окренули назад.

Они доле у ескадрили на пољани (јер правих аеродрома није ни било него само равна ливада) сачекују авионе који се враћају, растурени, с лева с десна, долазећи високо или ниско. . . и нагађају јесу ли сви ту. . . ко је изостао. Овога пута био је тај мали каплар Жирар. Алзашанин који је једва говорио француски кад је дошао у ескадрилу. А дошао је на чудан начин. Био је шофер неког немачког генерала и у оној општој гужви битке на Марни где није било ровова него често и измешаних стрелчачких стројева, просто је притиснуо ногом пун гас и довео генерала у француске редове. За награду је тражио и дошао у авијацију. Шкрти Французи нису му дали већи чин од капларског, кажу не може бити прескакања већ треба по реду. Није тај даљи ред дочекао.

Једном тако чекамо, нема само још De-Luria. Кад ето ти га најзад сасвим ниско као да се једва вуче и како је достигао крај пољане набио је нос авиона у траву. Причали су ми, митраљезац се већ извукао из згужваног платна и жица. De-Luri мртав. Како, па све је око њега скоро читаво? Кад доле крв низ ногавице комбине-зона. Био је то сасвим мали комадић челика од гранате који је покидао црева. Пилот је ипак имао снаге да доведе авион натраг али само по почетка пољане.

Кад сам већ ушао ево и у неке детаље да додам само још тако један-два, тек потпуније илустрације ради:

Најгори посао који човек може да добије није бомбардовање него артиљеријска реглажа. Њу су вршиле ескадриле „Фармана“ (они су могли да понесу мање терета

те нису ишли у бомбардовање). Ту човек има обично да дође до изнад неке непријатељске батерије коју треба да туче нека наша батерија. Све је то у планинама. Доле разне провалије, камењари и шуме. По негде неко бивше село разорено и пусто ту одмах иза сплета ровова и бодљикавих жица. Непријатељске батерије су обично скриване у некој урвини али се познају по томе што се разазнају земунце за „посаду“ и мунисију и стазе које воде ка укопаним топовима.

Посао је овакав: Човек се ту горе окреће по десет—двадест минута. Све у круг и гледа где падају гранате наших топова. У то доба није још било бежичних телефона ни „токи-вокиа“ него само телеграф са Морзевом азбуком. Извиђач њоме откуцава озго онима доле шта треба да раде: толико метара лево или десно, ближе или даље... све док се не погоди циљ. Да, али су они доле већ позвали у помоћ своју авијацију и ето ти ловца са великим црним крстовима на крилима. Борба је ту увек неравноправна...

Ево само једног случаја. Пилот је био мој друг Синеши Стефановић (доцније погинуо) а извиђач капетан Хобере. Метак из Швабиног митраљеза разнео је лист на ноzi капитана Хобере. Крв је обилато лила. Вентилатор мотора ју је разнео тако да су и крила била црвена. Синеши је успео да побегне и чак да нађе неко превијалишту ту негде близу у долини. Поломио је само точкове на неком уском пољанчету, али је рањеника донео скоро до самог операционог стола где је, тада млади, хирург Коен у последњем тренутку спасао човеку живот.

Ово нисам видео. Испричао ми је Синеши. Завршићу пак све казивање о том првоме рату само још једном малом узбудљивом сликом коју сам видео (а видео сам их многе): Били смо тако опет на некој реглажи. Није био далеко од мене у ваздуху опет један мој друг, Француз (Pitansie de Montinji), кад му је немачки ловац погодио резервоар и запалио бензин. Избио је дим. Кад му се пламен приближио, видео сам како се пилот извукао на ивицу трупа авиона и скочио... Изабрао је лакшу смрт. У то доба падобран још није постојао.

Ето тако, било је свега тога тамо. И још много чега другог.

И ДВАДЕСТАК ГОДИНА ДОЦНИЈЕ

Но, године су прошле затим, и пошао сам и у други светски рат. Питала ме жена: „Зар ти немаш твој официрски сандук?“ Понео сам ја мој руксак и у њему цивилно одело, за сваки случај, шта ја знам, може опет требати за нешто. И послужило је.

Заробили су нас Немци у Сарајеву. Било нас је, кажу, ту пет-шест хиљада официра (био сам резервни мајор). Њих Немаца мало. Сувише су брзо ишли и они први

одоше даље а Гестапо још није био стигао. Неколико дана није имао ко ни да нас негде смести ни да нас храни. Никакве наше војне организације није више било. Били смо додуше прикупљени у некој великој касарни али смо слободно ишли у варош за ручак и вечеру па и на спавање. Некако се спријатељим ја са једним нашим маринским официром и решимо нас двојица да не пођемо у заробљеништво. Он поскида ширите и сјајну дугмад са своје униформе, ја извучем свој цивил а униформу полијем гасом и спалим у шпорету једне напуштене куће (Сарајево су били бомбардовали италијански авиони и многе куће су биле напуштене), и узмемо ти ми лепо, нас двојица, собу у хотелу „Европа“.

Чујемо ми да су у тадањој Већници почели давати објаве избеглицама. Умешамо се и ми и кроз једно прозорче остраг тамо иза зграде, добијемо за по пет стотина динара „аусвајсе“ са првим немачким штампелима. Немци нису имали још своје особље ни оне „блиц-медл“ па су ангажовали домаће дактилографкиње из Општине, које су знале нешто немачки, а ове се снашле те помогле и народу и себи.

Таман ми то тако удесили кад по зидовима излепише велике објаве: ко се буде пресвукао у цивил биће стрељан. Оно »ERSCHOSSEN« баш црно и крупно. Дакле, нема шале, ипак ћемо морати са осталима. Мој пријатељ почне опет пришивати она сјајна дугмета и ширите а ја шта ћу? Видим неке наше официре да нешто купују код Тилера. То је била једна радња за све официрске потребе наше дотадашње војске. Уђем и ја тамо, кад тамо пуно немачких официра, купују и они. Питам нема ли какву готову униформу за мене? Кажу нема али може за 24 часа да се нешто направи. Те сад, веровао ми ко или не, стојимо ми, барабар немачки официр и ја, пред оним троделим огледалом и шнајца нам узима меру... Одело ће као сутра бити готово и без пробе, носе га радници кући да се сашије како тако преконоћ.

И униформа ми је (каква-таква, без пробе) збиља била сутрадан готова. Обучем је ја и пођемо обојица у ону касарну. Тамо страшна слика. Хаос и гужва. Људи угучени. Атмосфера крајње депримирајућа. Проспавамо ми ту ноћ на поду и слами. Ујутру се формира први транспорт за станицу. Вичу, ко није из Србије нека се издвоји. Погледамо се нас двојица, заборавимо на оно »Erschossen« . Пред очима нам још стравична слика Београда у ноћи шестога априла кад смо пошли па се под Авалом још последњи пут окренули а оно цео хоризонт у пламену. Шта је са мојима које сам оставио да из куће беже некуда усред бомбардовања? Кад бисмо могли прво да видимо шта је и како је, па ћемо се и тамо већ пријавити, ваљда и тамо купе. То нам не гине. У неком мрачноме ходнику, подруму шта ли је, пресвучемо се ми опет у цивил и са оним швапским аушвајзима на капију.

ПОБЕДА
ОКТОБРА

Усташа (јер су стражу чували они) врти главом ал су штамбуљи са оним крилцима ипак довољно убедљиви те ти ми ухватимо први „пајтон“ (фијакер) и трком на станицу. Чули смо да ће, због растерећења вароши од силних избеглица, бити возова. Преноћимо ми ту негде у гужви и збиља се у рану зору некако кроз прозор убацимо у вагон. Не сећам се кад смо пошли, знам само да смо два дана и две ноћи путовали оним малим возом, „Гиром“, преко Вардишта и Ужица до Београда. Било нас је у купеима и ходницима, клозету, као у кутији сардина, чак и на крову. Како смо издржали не знам, тек пред Чукарицом пронесе се глас: „Не у Београд, тамо са станице све мушкарце одмах одводе, не зна се куда, те ти ми преко Бановог и Топчидерског брда, све кроз зеленило и жбуње, стигнемо ипак некако кућама и пронађемо своје, разбежане на све стране.

После сам видео да је и ту хаос и да се не морамо пријављивати, мада је строга наредба за то и овде постојала, али сам се грдно покајао јер сам се најзад ипак нашао у логору на Бањици, а ту више није било заштите женевске конвенције. Мој пријатељ је прошао још горе, одвели су га у Матхаузен, но и он је некако остао жив. Жив је и данас зове се Херман и ако би требало могао би све ово и да потврди, јер збиља може изгледати прилично невероватно, а на часну реч све је баш овако било. Но све даље би била друга прича која са руксаком и цивилним оделом у њему нема већ више никакве везе.

Ето како се ратови и збивања у њему могу узимати и са скоро шаљиве стране, мада је и ту било много тренутака у којима никоме није било до смеха. Но све се кроз дуге године слива најзад у једну далеку успомену, укупно ипак драгу јер је много што-шта од тога испунило живот интензивним садржајем и учинило да је човек чак и задовољан што је све то доживео, разуме се, само ако се на крају све добро заврши.

ТАОЦИ У ЛОГОРУ НА БАЊИЦИ НОВЕМБРА 1941.

То хапшење талаца се одиграло отприлике овако: Хитлер је видео да му покушај са умирењем и придобијањем Србије на сарадњу не иде. Ни марионетски „комесари“ после априла, ни марионетска влада са „министрима“ после августа, нису представљали Србију. Комунисти су повели борбу у шуми и на планини и народ им је прилазио. Немци су гинули. Кад сарадња није успела, покушало се за застрашивањем масовним стрељањем: — Крагујевац, Краљево, Шабац, Ниш, и тако даље. У варошима где је власт Гестапоа и квислинга била јача осећао се све више подземни отпор и пркос. Генерал Гестапоа Мајснер, онај исти чији се потпис налазио на великом плакату са сликом друга Тита и уценом од 100.000 Рајхс марака у злату за његову главу, решно је да слично као

и другим земљама које је покорио спроведе и у Београду и то још енергичније, то јест ту ударити право у главу, на интелигенцију, јер није помогао ни сав труд Љотићеваца ни Јонићевог „Министарства просвете“, које је, под притиском, прикупило читаву листу потписа многих истакнутих интелектуалаца — који вероватно, у накнаду за то, нису после ушли у један други списак, онај за Бањицу, — на проглас противу позива комуниста, који је штампан и на велики плакат излепљен такође по зидовима кућа Београда.

Чија је иницијатива, бар за Београд, била није овде важно. И Хитлер је ту учествовао, Мајснер наредио, а „Министарство просвете“, преко Драгог Јовановића и злогласног полицајца Вујковића, спровело. Све је било припремљено у највећој тајности. Малеш, начелник „Министарства“ начинио је био целу листу. Претекст су били масони. Уствари ту је био избор непокорних интелектуалаца Београда. Као помоћ служила је и унапред припремљена и штампана поверљива немачка књига са списком лица на које окупатор не може рачунати.

О самом том масовном хапшењу у Београду један од тих који је и сам био том приликом ухапшен сећа се:

Ноћу су често сан прекидали пуцњи улицом. Временом се на то скоро и почело навикавати. Пуцали су патроле на прозоре, који нису били довољно замрачени. Те ноћи, кућна капија се затрела од удараца...

Док сам се дигао из постеље и изашао на врата стана, налетео сам на швапски шлем и шмајсер уперен у груди:

Ihr Name?

Промуцао сам.

Умирен ваљда мојим безопасним изгледом у пижами и папучама, спустио је шмајсер и погледао у цедуљу: *Stimmt. Sie sind fest gehalten!*

Један од агената, иза његових леђа превео је: Обуците се и побите с нама. Затим: Где вам је телефон? Један је притрчао и ишчупао гајтан из апарата... Други је питао: Радио? Узео га одмах испод мишке и понео: пљачка.

Понео сам ћебе и руксак и сишао. О личном осећању и о запрепашћењу и очају укућана и да не говорим. Напољу је чекао аутомобил. Ја поред шофера, цев шмајсера иза леђа. Попео сам се уз степенице Првог кварта, тада званог Варошки, где су ме одвели. Ту је већ било двадесет до тридесет познатих и непознатих. Седели смо у једној, ваљда за то испражњеној, соби, уза зид, на поду, и згледали се. Около жандарми. Када се накупила пуна соба, ушао је један Немац и дрекнуо нешто. Покупили смо се и сишли на улицу. Ту су стајали камиони и око њих немачки војници са шлемовима и напереним шмајсерима.

ПОБЕДА
ОКТОБРА

Време око поноћи. Магла. Све мокро. Улице пусте: полицијски час је тада почињао још од 8 сати. Утоварили су нас и гурнули на гомилу. Двојица тројица, с оружјем, сели су позади на ограду. Фелдвобел је викнуо док су кола полазила: Ако ма шта приметите, не чекајте, пуцајте одмах. . .

.. Мрак. Испод прозора цираде разазнао сам ивице тротоара Теразија, Лондона, Славије. Наслутио сам низбрдицу поред Караборђевог парка. Затим узбрдицу авалског друма. Појам Јајинаца већ је био још недовољно јасан појам. Ево сад је све јасно. Воде нас тамо. Међутим, кочнице су зашкрипале. Набијени један преко другог занели смо се у страну. Кола као да су скренула. Кроз ивицу испод цираде видео сам влажну шарену дрвену ограду, осветљену фаровима камиона који је ишао иза нас: Шарена ћуприја. / Значи нису Јајинци.

ПОБЕДА
ОКРОВА

Убрзо см остали. Нека гвоздена капија је зашкрипала. Двориште. Рефлектори у очи. Брзо истоваривање. Силазак у сутерен неке беле касарне. Руче у вис. Сви цепови преврнути. Агенти пипају по телу, по сваком шаву. Немци се оштро нешто деру. Вујковић надгледа и смеши се. Затим, један за другим даље кроз мрачан ходник. Испод крака степеница велика гомила капута и ципела. То је од оних што су јутрос стрељани, објашњава фолксдојчер који нас спроводи, да би нас, ваљда, увео боље у атмосферу.

Кад сам ушао у неку велику, празну собу касарне на поду је, дуж зидова, на реткој слами седело и лежало већ стотинак људи. Неко руксак, неко коферчић крај ногу на средини велика „кибла“ од старог бензинског бурета. Целу ноћ се после, ваљда од нервозе, чекало ред пред њом. Стари професори Никола Вулић, увек ведар, Александар Белић, Аца Леко, неке судије, старокатолички бискуп Калобера, ваљда зато што није признавао Степинца, Бока Тасић. Мику Илића су довели после два дана. Ту су били и Влада Рибникар, Вељко Петровић, Риста Стијовић, Воја Мишковић, Виктор Новак, Велибор Ђлигорић, Света Мародић, Васа Чубриловић, Синиша Станковић, доктор Букић Пијаде. . . и тако даље. Ко ће све навести. Списак је, уосталом, добро познат. Три велике собе. Неки су већ били ту од недавна, други ту ноћ прикупљени сваки у свом кварту. Око три стотине укупно.

.. Хоћу да избегнем да помињем и лична осећања и психичка стања. Ипак тешко је то обићи јер, најзад, све је онако како га човек доживљује. Изван тога није ни лепо ни ружно, ни издржљиво ни неиздржљиво. Ипак је, изгледа, једно од најнеиздржљивијих осећања повреда човекових најинтимнијих неопходности: У повећењу са идејом смрти, некоме би изгледало, можда неважно понижење ~~она~~ кибла на сред собе препуне непознатих људи, а нарочито познатих људи, кибла коју треба, после свега, мада је то сада већ скоро неважно према оном нај-

горем, ујутру још и износити, препуну, и прати . . и плуваоницу исто тако препуну из собе прозоблих, па и болесних људи . . коју треба исто тако прати голим рукама. Међутим, пре свега, ово друго је непосредно ту. Неодложно, а физички сасвим неиздржљиво . . . док су оно прво, били они хероји, храбри, или кукавице, морали гледати, већ толико пута сви они који су били на пример годинама на Солунском фронту некада, или у Београду 6. априла . . или најзад, у оно неколико дана од Београда до Сарајева. У ратовима се ипак, некако, бар досада, гинуло као човек, ма и у блату, рову, води . . ипак као човек од човека. А самом идејом смрти човек би, некако, требало да се помири још од рођења. „Крчак иде донде на воду док“ . . . итд. Сада овде, суочен са том извесношћу, човек је можда највише помишљао на то како ће бити онима, или оној, које је оставио код куће. Због тога је и оно, после свих бомбардовања, у Сарајеву побегао из оне велике касарне, после заробљавања, пресвукао се и купио „усвајс“ за мале паре . . . само да би што пре видео шта је са онима код куће . . . Међутим, како би му сада, чини му се, изгледала привлачнија свака барака неког замишљеног заробљеничког логора, „под заштитом Женевске конвенције“, од ове загушљиве и мрачне собетине у сутерену, са киблом на средини . . . а из које ће собе изводити, по списку или на одбројавање . . . сваки пети, или десети. Зар није тако рекао доктор Пијаде док је гледао како су му и сина одбројали, па кад је он хтео да пође уместо сина, фолксдојчер га је умирио, смејући се: Ништа се не брините, доћи ће и на вас ред . . и тамо ће негде у студи и ноћи копати ров у смрзнутој земљи ашовом . . . затим скидати са себе одело и ципеле „да би било послато пострадалима од бомбардовања у Немачку“ . . . и осетити гвоздену жицу како се урезује у зглавке руку укрштених на леђима, тако да ће се због тога неиздржљивог бола и оног босих ногу и смрзнутој новембарској ораници пожелети да се све само што пре сврши . . . да би после они из друге туре затрпали овај и копали за себе нов ров . . . Дакле и ту, пре свега, унижење свега оног најосновнијег човечанског у човеку.

Дуга је била та прва ноћ. Човек се осећао бескрајно уморан, психички, али се није спавало. Смењивали су се осећаји страха од „најгорег“ и побуне зашто баш то мора да буде кад је тако без повода и тако неправедно, тако низбогчега и низашта потребно — и мисли на начин на који ће до тога доћи, и на све оно пре „тога“. И опет револт против свег понижавања и телесне и душевне личности човека. „То није више твоје, то је сада државно“. То „то“ то је било моје тело, то сам био цео ја сам а онај који ми је први пут у животу оспорио право личности, право да и то тело припада мени, био је подофицир који нас је у Бачкој чети у Скопљу, октобра 1914. године (у чувеној чети од „1300 каплара“) обучавао на брзу руку езерциру и ратној служби. „Швабе“ (тада

ПОБЕДА
ОКТОБРА

Аустријанци) су већ били пред Сувобором и тих су дана узели Београд, и ми смо за који дан требали да идемо на фронт као водници. Киша је лила а ми смо јуришали у развијеном ланцу на имагинарног непријатеља на брдашцу иза старих турских касарни. Испред брдашца био је блатњав поток. Примицали смо се претрчавањем. Трк. Лези. Брза паљба. Устани. Трк. Лези... Одмерио је баш кад смо били усред блата. Лези. Брза паљба. Прескочио сам каљугу и легао. Натраг, лези тамо где си био кад сам викнуо да легнеш. „То више није твоје то је сад државно“. То „то“ то сам био ја који нисам више имао да припадам себи. Први губитак права на своју сопствену личност, на своје тело... Затим је дошла друга лекција: Кујна је била под трулим кровом турске шупе. По гредима су јурили пацови. Ко зна кад је један упао у казан, тек кад смо један за другим прилазили са порцијом у руци, на лопати којом се из казана вади месо појавио се раскуван, розикаст, надувен пацов. Неко је цокулом преврнуо казан. Командант је питао ко је то био. Нисмо хтели рећи. Постројио је целу чету у кару и узео са сваке стране по једног. Подофицири су им скинули гаће и ударили по 25 батина. У тој чети било је свих који догле нису служили војску, старији студенти, чиновници, адвокати... Ово сад већ није више био губитак права на своју личност, на своје тело. То је било тотално понижавање свега најосновнијег у човеку, без чега као да нема живота... па ипак. У дугој ноћи, ту на поду, сетио сам се тих првих лекција. Ево где се понавља, и то комбиновано и са оним „најгорим“.

Умирило ме је некако једно парче електричне жице баш меке и погодне, које сам нашао у клозету, после, ујутру, кад су нас пустили да се мало умијемо. Изабрао сам, у мислима, чак и неку гвоздену решетку, довољно високу за моје ноге да се одвоје од пода...

...Остало је све било сасвим неважно. Па ипак, преокупирао је, испуњавало цео дан: Чанак чорбе, без меса, и мало парче хлеба, стојећи у ходнику, и то само једном дневно. Затим се смело мало ходником прошетати горе доле, неколико минута... Иначе, чекало се нешто... ма шта... И то нешто је дошло најзад, у облику, прво можда само самообмањивог осећаја, а затим су неке почели пуштати кућама...

...Остало је познато. Хитлер се предомислио. Ко му је то саветовао? Можда се и то зна. Тек, он лично решио је да одустане од масовног стрељања. Прибегло се уцењивању. Временом, затим половина је постепено пуштана; други издвајани и одвођени на Јајинце (рачуна се да је око 50.000 ту стрељано; трећи су остали годинама ту, до краја, у злогласном Бањичком логору...